

DE ONTWIKKELING VAN DE SOCIALE POSITIE VAN DE LANDBOUWENDE BEVOLKING

PROF. DR E. W. HOFSTEE

Wie sedert de bevrijding enigszins regelmatig kennis heeft genomen van hetgeen over platteland en landbouw is geschreven en gesproken, zal er zich niet over verbazen, dat de ontwikkeling van de sociale positie van onze landbouwende bevolking één van de onderwerpen van deze lustrumleergang van de Landbouwhogeschool uitmaakt. Uit tal van uitslatingen blijkt immers dat men, meer misschien nog dan vóór de oorlog, de sociale positie van de agrarische bevolking, althans van bepaalde delen hiervan, als een *probleem* ziet, d.w.z. dat bij velen, in de eerste plaats de betrokkenen zelf, de overtuiging bestaat, dat deze positie onbevredigend moet worden geacht en wijzigingen zal moeten ondergaan.

Is dus het feit, dat de sociale positie van de agrarische bevolking tot een sociaal *probleem* is geworden, zeker in belangrijke mate verantwoordelijk voor het verschijnen van deze inleiding op het programma, dit betekent niet, dat het in de bedoeling ligt hier te proberen bepaalde oplossingen voor dit probleem naar voren te brengen; dit is trouwens meer een taak van de sociale politiek, dan van de sociale wetenschap. Het ligt in de bedoeling het *verschijnsel* van de sociale positie van de landbouwende bevolking aan een beschouwing te onderwerpen, al zal daarbij uit de aard der zaak wel ter sprake komen, hoe dit verschijnsel in onze tijd tot een actueel probleem kon worden.

Het is voor het verkrijgen van een juist inzicht in de ontwikkeling van de sociale positie van onze agrarische bevolking uiteraard van belang, dat men zich er van bewust is, wat precies onder „sociale positie” dient te worden verstaan. De sociale positie van een persoon of een sociale groep kan men omschrijven als de plaats, welke deze inneemt op de maatschappelijke ladder. Voor de wijze, waarop personen en groepen op deze maatschappelijke ladder worden gerangschikt, bestaat geen enkele objectieve maatstaf van welke aard ook; deze hangt af van het subjectieve oordeel van de maatschappij, waarin zij zijn geplaatst en die op de meest uiteenlopende en veelal onnaspeurlijke gronden bepaalde groepen en personen ten opzichte van anderen als hoger of lager kwalificeert. Het is niet juist, zoals men veelal meent, dat sociale positie en materiële welstand vrijwel parallel lopende verschijnselen zijn. Ongetwijfeld zijn in onze, door geld en bezit in sterke mate beheerste maatschappijorde, inkomen en vermogen van grote invloed op de plaats welke men op de maatschappelijke ladder krijgt toegekend, doch daarnaast doen zich, ook in onze tijd, tal van andere invloeden gelden. Men denke slechts aan het grotere maatschappelijke prestige, dat bij een gelijk of zelfs een lager inkomen, de

werkzamen in een intellectueel of semi-intellectueel beroep genieten, vergeleken met degenen, die handenarbeid verrichten. Ik moge er de nadruk op leggen, dat het vraagstuk van de sociale positie van een bepaalde groep een kwestie is van verhoudingen, van onderlinge vergelijking. Dit houdt b.v. in, dat men niet alleen zijn maatschappelijk prestige ziet dalen of stijgen door verlies of winst van kwaliteiten, welke maatschappelijk prestige meebrengen, doch ook, doordat anderen in dit opzicht winnen of verliezen. Verder moge er op gewezen worden, dat voor het ontstaan van het besef van een zekere rangorde, ten opzichte van andere sociale groepen, althans voor een duidelijk gevoel in dit opzicht, enig contact met deze groepen nodig is, bepaalde relaties met hen moeten bestaan.

Tot zover deze inleidende opmerkingen. Het zou verleidelijk zijn een poging te wagen een beschouwing van de huidige sociale positie van onze agrarische bevolking te doen voorafgaan door een enigszins gedetailleerd overzicht van de ontwikkeling in het verleden, vooral daar deze historische ontwikkeling nog steeds in belangrijke mate de huidige verhoudingen beïnvloedt. Hiertoe ontbreekt echter in dit kader de mogelijkheid en er moge dan ook worden volstaan met enkele opmerkingen, die voor het begrip van de verhoudingen in onze tijd onontbeerlijk zijn.

Van de geschiedenis van onze boerenstand in de Middeleeuwen is nog steeds betrekkelijk weinig bekend en onze kennis dienaangaande zal wel steeds zeer onvolledig blijven. Wat er echter bekend is, wijst er op, dat de verscheidenheid ten aanzien van de sociale positie van de boerenstand, die ons land thans vertoont, in belangrijke mate tot de Middeleeuwen teruggaat. De gangbare opvattingen omtrent de sociale positie van de agrarische bevolking in de Middeleeuwen in West-Europa concentreren zich meestal om enkele begrippen als hiërarchie der geboortestanden, grootgrondbezit, onvrijheid van een groot gedeelte der boerenbevolking en feodalisme. In de drie standen, adel, geestelijkheid en derde stand, wier bestaan voor de Middeleeuwen een van God gewilde orde was, behoorde de boer thuis in de laagste, de derde stand. Hoewel ook in de oud-Germaanse tijd zeker geen maatschappelijke gelijkheid bestond, had vooral in de Karolingische tijd en daarna het grondbezit in handen van geestelijke en wereldlijke grootgrondbezitters een sterke uitbreiding ondergaan, waarbij een steeds groter aantal boeren als horigen in een onvrije positie ten opzichte van deze grootgrondbezitters was geraakt. Behalve de verplichting tot het afdragen van een bepaald deel van de producten van de boerderij, bracht dit laatste veelal mee, dat de horige arbeid moest verriechn op het eigen bedrijf van de heer, de curtis, de saalhof. Invloed op de gang van zaken in het openbare leven ontbrak de boer vrijwel geheel; ook het lagere overheidsgezag was vrij algemeen erfelijk in handen geraakt van feodale machten van allerlei soort. In het

klassieke beeld van de middeleeuwse maatschappijverhoudingen is de boer in alle opzichten de verschoppeling, „taillable et corvéable à merci”.

Het is van belang zich te realiseren dat dit beeld van de sociale positie van de middeleeuwse boer, wat Nederland betreft, maar in beperkte mate de werkelijkheid weergeeft. Wat onze zuidelijke en — zij het in mindere mate — onze oostelijke zandgronden betreft, moge het een zekere geldigheid bezitten, voor het Westen van ons land geldt het maar zeer ten dele, voor het Noorden in het geheel niet.

In Friesland en Groningen en ook in West-Friesland is in de Middeleeuwen, noch het feodalisme, noch het middeleeuws grootgrondbezit tot ontwikkeling gekomen, terwijl de onvrijheid vermoedelijk reeds omstreeks het jaar 1000 was verdwenen en waarschijnlijk voordien ook relatief weinig betekenis heeft gehad. De heersende figuur in de middeleeuwse samenleving in deze gebieden was de vrije eigenerfde boer, die, wat Groningen en Friesland betreft, indien hij over een bepaald grondbezit beschikte, het recht had, op zijn tijd, het overheidsgezag binnen de plaatselijke gemeenschap aan zich te zien opgedragen. Weliswaar wisten in de latere Middeleeuwen, van deze eigen erfden, een aantal van de grootsten, steunende op een zekere militaire macht, zich boven huns gelijken te verheffen en een belangrijk deel van de politieke macht aan zich te trekken, doch zij hebben nimmer een macht bezeten, die met die van de feodale adel in andere gebieden viel te vergelijken; de eigenerfde boer is in de vroegere Friese landen de eeuwen door een man van invloed en van een zeker aanzien gebleven. Hiernaast dient echter te worden opgemerkt, dat reeds in de Middeleeuwen in Friesland en Groningen tekenen zijn, die er op wijzen, dat een landarbeidersstand was ontstaan, al zal deze waarschijnlijk betrekkelijk weinig omvangrijk zijn geweest, ook al omdat de bedrijven vermoedelijk kleiner waren dan nu. Wij mogen aannemen, dat de verhouding tussen boer en arbeider van patriarchale aard was, zoals ze dat later, in de achttiende eeuw, ook nog blijkt te zijn.

In Holland en Zeeland heeft zich wel het feodale stelsel ontwikkeld, al is de lagere adel door de graven nogal klein gehouden. Alles wijst er echter op, dat het middeleeuws grootgrondbezit, met zijn attributen: hofsysteem en horigheid, er slechts tot geringe ontwikkeling gekomen is. Het lijkt dan ook wel waarschijnlijk, dat in Holland in de Middeleeuwen het overgrote gedeelte der boeren vrije mensen zijn geweest. Hoewel de maatschappelijke positie van de Hollandse boeren waarschijnlijk niet gelijkgesteld kan worden met die van de boeren in de oud-Friese gebieden, zeker genoten zij een grotere zelfstandigheid, dan die op het grootste gedeelte der zandgronden. Voor zover valt na te gaan heeft in de zuidelijke provinciën het middeleeuwse maatschappelijke systeem in min of meer klassieke vorm bestaan. In de oostelijke provinciën, boven de grote rivieren, nam het echter naar het Noorden toe geleidelijk in be-

tekenis af, met dien verstande, dat het in Drente, ondanks een eerste begin van ontwikkeling, feitelijk niet tot ontplooiing is gekomen. Ook in Drente bleef, als in Friesland en Groningen, de boer in het algemeen vrij en zelfstandig, al stond hij zeker op een lager welvaartspeil dan zijn soortgenoot in de noordelijke provinciën.

Het is niet mogelijk om hier in te gaan op de oorzaken, welke deze verschillen teweeg hebben gebracht. Geconstateerd moge echter worden, dat ze de ontwikkeling in latere eeuwen in sterke mate hebben beïnvloed en daarmee mede ten grondslag liggen aan de verhoudingen in de moderne tijd. Hoewel reeds in de latere Middeleeuwen onder invloed van verschillende oorzaken de typische middeleeuwse organisatie van het grootgrondbezit verdween en de feodale adel de maatschappelijke functie, die ze voordien had gehad, verloor, bleven nog eeuwen daarna de middeleeuwse verhoudingen op onze zandgronden doorwerken. In Overijssel en Gelderland bleef de horigheid, ook al had ze feitelijk inhoud en betekenis verloren, formeel bestaan, zelfs tot na de Franse tijd en de landadel bleef daar een heersende rol spelen. De boeren bleven in een afhankelijke positie. Ook in het Zuiden van het land bleef veelal de positie van de adel sterk — men denke b.v. aan Zuid-Limburg — en die van de boeren ondergeschikt.

In Friesland en Groningen wist, na het einde der Middeleeuwen, de reeds genoemde, uit de boerenstand opgekomen stand van „hoofdelingen” zich te handhaven en naderhand met vreedzame middelen zijn politieke macht ten plattelande zelfs nog uit te breiden, doch ook ten tijde van de Republiek wist de eigenerfde boer zich als figuur van betekenis ten plattelande te handhaven.

In Holland was tegen het einde van de Middeleeuwen de invloed van de feodale adel practisch verdwenen, terwijl horigheid nauwelijks meer bestond. Hier stond echter tegenover, dat daar een nieuwe macht, nl. die van de steden, zich ten plattelande meer en meer deed gelden. Reeds aan het eind van de Middeleeuwen, maar vooral in de daaropvolgende eeuwen, zien wij de stedelijke aristocratie in Holland meer en meer in het bezit geraken van uitgebreide landelijke eigendommen en daardoor een belangrijke economische invloed verkrijgen te plattelande. Hier kwam nog bij, dat de stijging van de bevolking van de Hollandse steden er toe leidde, dat een groot deel van de boeren in Holland zich ging toeleggen op de dagelijkse voorziening van de steden met allerlei agrarische producten, als melk, groenten, enz., een vorm van economische activiteit, die weliswaar voor de boeren goede baten opleverde, maar hen direct en dagelijks afhankelijk maakte van de gunst van hun stedelijke afnemers. Deze economische afhankelijkheid van het platteland, tezamen met het toenemend gevoel van eigenwaarde en zelfbewustzijn der stedelingen, dat met de groei van macht en rijkdom der Hollandse steden gepaard ging, leidde er toe, dat zich bij de stadsbewoners in deze gewesten een gevoel

van superioriteit ten aanzien van het platteland ontwikkelde. Het is sociaal-psychologisch gezien volkomen begrijpelijk, dat dit superioriteitsgevoel zich niet beperkte tot de stedelijke aristocratie, doch ook doordrong tot de lagere klassen, ook al vond het daar geen rechtvaardiging in de graad van welstand, waarin deze groepen, vergeleken met de boer, verkeerden. Het lijdt dan ook geen twijfel, dat de soms haast komische minachting, die nu nog een Amsterdamse Jordaner ten toon spreidt ten aanzien van de boeren, reeds zijn oorsprong vindt in de ontwikkeling in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. De ontwikkeling van de sociale positie van de Hollandse boer tijdens de Republiek is zeker niet in alle opzichten gunstig geweest, hoewel zijn verhoogde welvaart er toe zal hebben bijgedragen zijn gevoel van zelfstandigheid en eigenwaarde te schragen. Buiten Holland is de economische invloed van de steden in het algemeen minder sterk geweest en waar deze wel aanzienlijk was, zoals b.v. in Groningen, heeft dit economisch overwicht zeker niet geleid tot een zo sterk gevoel van stedelijke superioriteit, niet in het minst door het feit, dat de niet-Hollandse steden hun bestaan grotendeels te danken hadden aan hun functie als centrum van een bepaald plattelandsgebied.

Een verschijnsel, dat sedert de latere Middeleeuwen het verschil tussen Oost en West, wat het platteland betreft, accentueerde, en dat, al was het niet direct van invloed was op de sociale positie van de agrarische bevolkingsgroepen, deze toch indirect zeker beïnvloedde, was de toenemende ontwikkeling van de geldhuishouding. Hoewel deze ontwikkeling ook in het Oosten van invloed was — het verdwijnen van de middeleeuwse organisatie van het grootgrondbezit staat er, zoals bekend, gedeeltelijk mee in verband — heeft ze daar voor de gang van zaken in het boerenbedrijf nog eeuwen lang betrekkelijk weinig betekenis gehad. Het in hoofdzaak zelfverzorgende boerenbedrijf, dat daar in de bestaande bodemkundige verhoudingen in het algemeen een vrij behoorlijke mogelijkheid vond, bleef er regel. In het Westen van het land en ook in het Noorden, was de zelfverzorging in verschillende delen slechts met veel moeite te realiseren, al heeft men er in de Middeleeuwen zo goed mogelijk naar gestreefd. In het toenemende ruilverkeer, sedert het eind van de Middeleeuwen, vond men echter de mogelijkheid om het agrarisch bedrijf sterker te oriënteren in de richting, waarin, onder de toenmalige verhoudingen, de natuurlijke omstandigheden het dreven, d.w.z. zowel in Friesland en Groningen, als in Holland, in de richting van de veeteelt.

Hierdoor raakte in het algemeen de boer in het Westen en in het Noorden van het land vroeger en meer in de geldsfeer thuis, dan zijn standgenoot in het Oosten en het Zuiden van het land. Misschien mag men het gedeeltelijk hieraan toeschrijven, dat, wat de bedrijfsgrootte betreft — een verschijnsel, dat de sociale positie van de boer in sterke mate beïnvloedt — tussen Oost en West aanzienlijke verschillen bestaan. Hoewel de ontwikkeling van het kleine bedrijf op de zandgrond door allerlei invloeden

in de jongste tijd sterk is bevorderd, is het wel zeker, dat reeds bij het begin van de moderne tijd — eind achttiende eeuw — de gemiddelde bedrijfsgrootte in het Westen en Noorden vrij veel hoger lag dan in het Oosten en Zuiden. Van de geschiedenis van de bedrijfsgrootten is al heel weinig bekend en veel positiefs valt hierover dan ook niet te zeggen. Waarschijnlijk echter heeft het feit, dat het boerenbedrijf op de zandgronden, tot in de negentiende eeuw, vooral op de zelfverzorging en niet op het geldverdiene was ingesteld, de neiging, om het bedrijf groter te maken, dan met de behoeften van een redelijke verzorging van het eigen gezin overeenkwam, gering doen zijn. Op de meer eenzijdig ingestelde bedrijven in het Westen moet de wens, om door een groter bedrijf meer geld voor ruil ter beschikking te krijgen, sterker zijn geweest. Een factor, die ook invloed zal hebben uitgeoefend op de bedrijfsgrootte, was de geringe productiviteit van de arbeid van bodembewerker op de arme zandgronden, waardoor slechts geringe mogelijkheid bestond om voordeel te trekken van het werk van een arbeider, als deze, van het door hem voortgebrachte, het deel gekregen had, dat nodig was om in de behoeften van zichzelf en zijn gezin te voorzien. Tenslotte zal ook de animo van de niet-bezitters op de zandgronden, om voor anderen te gaan werken, betrekkelijk gering zijn geweest, daar, ondanks de bestaande markeorganisaties, vaak nog wel de gelegenheid bestond zich clandestien — veelal tegen een kleine vergoeding zelfs openlijk — op de gemene woeste gronden te vestigen en daar als keuter een klein bedrijfje voor zichzelf te beginnen.

Overzien we, na de voorgaande opmerkingen, de positie van de Nederlandse boerenbevolking, zoals die aan het begin van de moderne tijd — het einde van de achttiende eeuw, begin van de negentiende eeuw — was, dan zien we in het Noorden van het land een boerenstand op gedeeltelijk vrij grote bedrijven, die vrij welvarend was en mede door een traditie van eeuwen, een behoorlijk gevoel van zelfstandigheid en eigenwaarde had verworven. In Groningen was de positie van de boeren nog in belangrijke mate versterkt, doordat de eigenaardige ontwikkeling van het Groninger bekleemrecht er toe had geleid, dat de huurboeren, die eens een zeer aanzienlijk deel van de totale Groninger boerenstand hadden uitgemaakt, in feite eigenaar van hun bedrijf waren geworden, zodat in het begin van de negentiende eeuw in Groningen het overgrote gedeelte van de boeren eigenerfd was, in tegenstelling tot de toestand in Friesland, waar een zeer groot deel van de boerderijen werd gepacht. Naast de boerenstand stond in deze provincies een groep van arbeiders, die, al was de maatschappelijke *scheiding* ten opzichte van de boeren misschien betrekkelijk gering, toch in een verhouding van patriarchale afhankelijkheid van de boer stonden.

In Holland was de boer weliswaar veelal tot een behoorlijke welstand gekomen, doch door de sterk dominerende invloed van de steden moest hij zich daar toch duidelijk bewust zijn van het feit, dat hij op de tweede

plaats stond op de maatschappelijke ladder. In Zeeland bereikte de boer misschien niet de maatschappelijke positie van de boer in Groningen, doch stond vermoedelijk hoger in algemeen aanzien dan de Hollandse boer, die in de sfeer van de grote steden leefde. Ook hier, evenals trouwens in verschillende delen van Holland, vond men naast de boer als belangrijke figuur te plattenlande de landarbeider.

Op de zandgronden vinden we als dominerende figuur de vrij kleine, zichzelf en zijn gezin door zijn bedrijf verzorgende boer, al kwamen grotere bedrijven, die met gehuurde arbeidskrachten werkten, voor. Het grootste gedeelte van deze arbeidskrachten was — dit geldt trouwens ook in sterke mate voor het alluviale gebied — inwonend. Voor zover van uitwonende arbeidskrachten gebruik werd gemaakt, waren dit in de regel personen, die zelf een stuk grond van enige betekenis in gebruik hadden, ook al gaf dit dan geen volledig bestaan. Van een eigenlijke landarbeidersstand was meestal geen sprake. Het landbouwbedrijf was er in de allereerste plaats „Ernährungswirtschaft”, middel om zichzelf te verzorgen. Het dwergbedrijf als zelfstandig boerenbedrijf, dat thans zozeer kenmerkend is voor grote gedeelten van onze zandgronden, nam niet die belangrijke plaats in, die het thans inneemt; een bedrijf van kleiner dan 5 ha was toen in het algemeen als zelfstandig boerenbedrijf feitelijk niet bestaanbaar en een keuterstee van die grootte kon slechts een gedeelte van het bestaan opleveren voor iemand, die door werken bij een grotere boer of andere werkzaamheden voor aanvulling wist te zorgen. Ongetwijfeld stond de boer van de zandgronden in die tijd niet hoog in maatschappelijk aanzien. Men leze b.v. het verleden jaar gedeeltelijk herdrukte boekje van de Drie Podagrissen, die nu ruim honderd jaar geleden op het platteland van Drente rondwandelden; de neerbuigende spot waarmee ze over de Drentse boer spreken geeft geen hoog beeld van hun achting voor de Drentse boerenstand. Men vergelijk hiermee b.v. de nauwelijks verholten afgunst, waarmee de schrijver van de „Tegenwoordige Staat van Groningen en Ommelanden, of Stad en Lande” in 1793 spreekt over de boerenstand in verschillende delen van Groningen.

Kan men met enige overdrijving zeggen, dat zich in de maatschappelijke verhoudingen te plattenlande en meer in het bijzonder in de maatschappelijke positie van de agrarische bevolking, van het einde der Middeleeuwen tot het einde der achttiende eeuw geen essentiële veranderingen hebben voorgedaan, in de anderhalve eeuw, die sedertdien zijn verlopen, is de agrarische maatschappij grondig veranderd en is ook de boer geheel anders in de wereld komen te staan. Bij al deze wijzigingen echter heeft zich, in grote lijnen gezien, in ons land het verschil tussen Oost en Zuid enerzijds en Noord en West anderzijds, gehandhaafd en toont o.a. de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van de landbouwende bevolking in beide gebieden aanzienlijke verschillen, al zijn

er ook krachten werkzaam geweest en nog werkzaam, die de plattelandsbevolking als geheel in dit opzicht in een zelfde richting beïnvloedden. Enigszins schematiserend kan men zeggen, dat de ontwikkeling van de sociale positie van de agrarische bevolking in beide gebieden op twee sterk verschillende kernproblemen uitloopt, enerzijds het landarbeidersvraagstuk, anderzijds het kleine boerenvraagstuk, al is het aspect van deze vraagstukken in verschillende delen van beide gebieden nog weer zeer verschillend. Het landarbeidersvraagstuk ligt in Groningen geheel anders dan in Zuid-Holland, het kleine boerenvraagstuk ligt in Brabant belangrijk anders dan in Drente. Hoewel beide vraagstukken vandaag aan de dag actueel zijn, zijn ze geenszins op dezelfde tijd voor het eerst duidelijk aan de orde gekomen; het landarbeidersvraagstuk begon al in een acuut stadium te komen, toen op de zandgronden nog nauwelijks het bewustzijn was gewekt, dat een nieuwe tijd was aangebroken.

De maatschappelijke veranderingen, die tot het ontstaan van het landarbeidersprobleem zouden leiden, kondigden zich gedeeltelijk reeds aan het eind van de achttiende eeuw aan.

Het is hier niet de plaats de betekenis van de diverse factoren te analyseren, maar een feit is het, dat een samenspel van verschillende krachten, o.a. een vrij plotselinge toename van technische mogelijkheden, althans van de toepassingen hiervan, veranderingen in de heersende denkbeelden op economisch gebied en trouwens in de denkbeelden op maatschappelijk gebied in het algemeen en verder een versnelling van de voordien uiterst traag verlopende bevolkingsgroei, aan de maatschappelijke groei in de westerse wereld plotseling een impuls hebben gegeven. Deze invloeden hebben ook op het platteland en wel het eerst en in de eerste plaats in het Westen en Noorden van ons land gewerkt. Hoewel niet overal op dezelfde tijd en even snel, trad daar een wijziging in de landbouwtechniek op, waarin aanvankelijk, zoals bekend, van Engeland uitgaande invloeden van betekenis waren. Belangrijker misschien nog, daar zij van fundamentele en verreikende betekenis waren, waren de veranderingen, die zich in de denkwereld en in de economische opvattingen in het bijzonder voordeden. Geleidelijk groeien denkbeelden, die men na verloop van tijd met de term liberaal kan bestempelen, terwijl de economische geest zich ontwikkelde in de kapitalistische richting.

Het duidelijkst kan ik dit misschien demonstreren door hetgeen een Groninger boer, in 1843, schreef: „De landbouwer toch is de landbouwer van de vorige eeuw niet meer. Voor lichamelijke kracht en geschiktheid tot handenarbeid is thans huishoudelijke oekonomie en beredeneerd overleg in de plaats getreden. Voor bekrompen spaarzaamheid, ter vermindering van ieder geldelijk voorschot, tot verbetering en verfraaiing des akkers en al wat tot den landbouw behoort, voor de wering van arbeidsvolk en daaruit voortspruitend arbeidsloon, heeft thans de plaats ingenomen eene oordeelkundige kansrekening voor de toekomst, of er met de

inleg van een gulden, ook weer een daalder aan kapitaal en rente te winnen valt..."

Men ziet, deze boer schildert ons hier het boerenbedrijf als een „Erwerbswirtschaft“, een kapitalistische onderneming. Men moet zeker deze uitlating met een korreltje zout nemen en niet menen, dat het boerenbedrijf in Groningen toen reeds volledig de kenmerken van een kapitalistische onderneming droeg, ja zelfs ooit deze volledig heeft gedragen.

Dat er van een veranderde geest bij de Groninger boeren sprake was is echter zeker en is nog met tal van andere uitlatingen van tijdgenoten aan te tonen. Groningen was waarschijnlijk in dit opzicht de andere gewesten in het Noorden en het Westen van het land voor; de hogere ontwikkeling, die vermoedelijk de Groninger boeren eigen was en verder het feit, dat de, door verschillende oorzaken vrij snelle, omzetting van bouwland en grasland in Groningen een scherpe breuk betekende met de traditie en daardoor de geesten vrij had gemaakt voor nieuwe denkbeelden, speelden hierbij ongetwijfeld een rol. Dit neemt echter niet weg, dat ook in Friesland, Holland en Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw, duidelijk tekenen van een veranderde mentaliteit, zich o.m. uitende in een ontwikkeling van het economische denken in de kapitalistische richting, viel waar te nemen. Deze veranderde instelling ten opzichte van het bedrijf en de samenleving heeft economisch ongetwijfeld in vele opzichten goede gevolgen gehad, maar ze heeft zeer ongunstig ingewerkt op de sociale positie van de landarbeider. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, droeg de verhouding tussen boer en landarbeider in de achttiende eeuw nog in het algemeen een patriarchaal karakter. Wanneer men zich er voor hoedt om aan deze woorden idyllische voorstellingen te verbinden, kan men zeggen, dat deze patriarchale verhouding aan de kant van de boer werd gekenmerkt door gezag en verantwoordelijkheid, aan de kant van de arbeider door vertrouwen en afhankelijkheid. De boer was de baas en wist dit, de arbeider wist, dat hij ondergeschikt was en afhankelijk van zijn broodheer. De boer echter voelde zich verantwoordelijk voor het materiële en geestelijke welgaan van zijn ondergeschikten. Hij zorgde, dat zij voor zover het in zijn vermogen lag — zij het op sobere wijze — in hun materiële behoeften konden voorzien en, voor zover het inwonend personeel betreft, keken de boer en zijn vrouw erop toe, dat zij niet de verkeerde weg op gingen. Het was regel, dat de arbeidskrachten in vaste dienst waren. Het streven, om door het ontslaan van arbeidskrachten in de winter op het loon te sparen was nog niet of nauwelijks aanwezig. Het aantal arbeiders was klein, doch zij, die er waren, vonden winter en zomer hun bestaan in het werk op het bedrijf. Eén van de meest opmerkelijke gevolgen nu van de veranderde economische geest was een wijziging in de opvattingen omtrent de plicht van de boer ten aanzien van de arbeider. Meer en meer werd de gedachte over de boeren vaardig, dat de arbeid een artikel was, dat men zich, als

andere goederen en diensten, al naar mate men het nodig had en uitgaande van de wet van vraag en aanbod, verschaft. Hoewel ook andere factoren hierin een rol hebben gespeeld — zoals b.v. de sterke daling van de graanprijzen in 1818, na een periode van ongekende voorspoed en de toenemende specialisering op de akkerbouw, met zijn eenzijdige arbeidsbehoefte, in verschillende delen van kleigebied — zijn zeker de veranderde opvattingen op economisch gebied in sterke mate verantwoordelijk voor deze ontwikkeling. Het gevolg hiervan was, dat meer en meer de losse landarbeider de plaats van de vaste arbeider innam en de winterwerkloosheid onder de landarbeiders voortdurend groter werd. Het feit, dat de arbeid in toenemende mate losse arbeid werd, bevorderde op zichzelf weer, dat de boer meer en meer van de arbeiders vervreemde, ze niet meer voelde als mensen, waarmee hij nauw verbonden was en waarvoor hij een persoonlijke verantwoordelijkheid droeg. Hoewel generaliseren in dit opzicht gevaarlijk is, kan worden geconstateerd, dat boer en arbeider steeds verder uit elkaar groeiden. Eén van de vier pijlers, waarop het patriarchale stelsel steunde, het gevoel van verantwoordelijkheid van de boer voor zijn personeel, was weggefallen; voor de boer waren de landarbeiders een groep van vreemden geworden, die niet meer aanspraak op zijn steun en hulp konden maken, dan in het algemeen een groep van vreemden kon doen. „Treurige waarheid! Menige landbouwer beschouwt inderdaad zijn dienstknecht of dienstmaagd met geen ander oog, als waarmede hij zijn ploegpaard aanschouwt, of heeft er zelfs nog minder hart voor,” zo schrijft in 1851 een commissie uit het Genootschap voor Nijverheid te Onderdendam, de voorgangster van de latere Groninger Maatschappij van Landbouw, in een rapport over de dienstbaren. Dezelfde commissie stelt zich in dit rapport de vraag: „Kan een beschaafd en zedelijk landbouwer zulke dienstboden als leden in zijn gezin opnemen?” en zij antwoordt zelf „Nee, dat kan hij niet” enz. Zoals gezegd, men dient de patriarchale verhoudingen, zoals zij in de achttiende eeuw bestonden, niet te idealiseren, maar duidelijk is, dat de sociale positie van de landarbeider in Groningen zich sedert het eind van de achttiende eeuw belangrijk en wel zeer ten ongunste had gewijzigd. Van een, weliswaar aan hem ondergeschikt, doch als mens en medewerker met hem samenlevende en samenwerkende persoonlijkheid, was de arbeider voor de boer meer en meer geworden tot een buiten en beneden zijn levenssfeer staand wezen, waarmee hij niet meer verkeerde dan voor het werk strikt noodzakelijk was. Nu is ongetwijfeld nergens tussen boer en landarbeider een zo grote kloof ontstaan als in Groningen, doch, zoals reeds opgemerkt, was de ontwikkeling in de andere delen van het Westen van het land in principe niet veel anders. Ook in Zeeland en in Friesland b.v. nam in de loop van de negentiende eeuw het systeem van het werken met losse arbeidskrachten steeds meer toe en ook daar beschouwde men het langzamerhand als vanzelfsprekend, dat de boer de

arbeider aannam en ontsloeg al naar hem dat voordelig uitkwam. Ook daar groeide de overtuiging, dat het vanzelfsprekend was, dat het loon van de arbeider werd bepaald door vraag en aanbod. Wanneer men het rapport leest van BEUKER ANDREAE over de toestand van de arbeidende klasse in Friesland en BOUMAN's geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, komt men wel tot de overtuiging, dat ook in die gewesten in de negentiende eeuw de landarbeider een belangrijke daling op de maatschappelijke ladder meemaakte. Deze daling werd nog geaccentueerd door het feit, dat het, gedurende een groot deel van de negentiende eeuw, de boeren en vooral de boeren op de kleigronden, goed ging en zij, mede door de relatief weinig gunstige ontwikkeling van industrie en handel in ons land tot ongeveer 1870, een aanzienlijk hogere plaats op de maatschappelijke ladder wisten te bereiken. Enkele aanhalingen uit antwoorden op een vraagpunt van de Maatschappij van Nijverheid te Onderdendam, over de ontwikkeling van de landbouw in Groningen, in de eeuw aan 1857 voorafgaande, kunnen dit illustreren. „Voorzeker,” zo schrijft één der afdelingen, „de tijden van voorheen hebben altijd lofredenaars gehad, maar toch geloof ik, dat de lofredenaar nog geboren moet worden, die de landbouwtoestand van voor honderd jaar met regt zou kunnen prijzen en verheffen ten koste van de tegenwoordige.” En een andere afdeling schrijft over de boeren van die tijd: „Geen collegie van kerk of staat of ze hebben er hunne vertegenwoordigers, geen school of academie, of men vindt er leerlingen uit die stand geboren. De beschaving is er bij velen (hoewel bij niet weinigen zeer oppervlakkig) doorgedrongen en de weelde heeft een grote schrede voorwaarts gedaan... Op de publieke wegen rijden zij met hunne fraaie overdekte wagen op veren of riemen, getrokken door een span paarden, dat menig vorst hun zou benijden.” Men ziet, de boeren waren zich bewust van de relatief hoge plaats, die zij in de maatschappij innamen en de sprong vooruit, die zij, wat dat betreft, hadden gemaakt. Stelt men hiernaast, dat de afdeling Beerta van dezelfde Maatschappij van Nijverheid in 1856 schrijft over de „zaak der verarming en toenemende armoede van de arbeidende stand” en er op wijst, dat deze optreedt ondanks „een klimmende bedrijvigheid, ontwikkeling en bloei in schier alle takken van nijverheid”, dan is de tegenstelling tussen beide groepen wel zeer duidelijk getekend.

Lange tijd hebben de arbeiders zich in deze sociale declassering zonder tegenstand en zonder protest geschikt. Bewust of onbewust bestond feitelijk nog de overtuiging, dat het bestaan van de verschillende standen van God was verordineerd en verzet hiertegen een zonde was. Terwijl de boer van zijn kant de verplichtingen, voortvloeiende uit de patriarchale verhoudingen, van zich afgeworpen had, bleef de arbeider van zijn kant in de oude houding, nl. het zonder morren aanvaarden van hetgeen hem door de boer werd opgelegd, volharden. De arbeiders in Groningen, doch

ook in andere delen van kustprovinciën — men leze b.v. hetgeen BOUMAN over Zeeland schrijft — waren willoze werktuigen in handen van de boeren. De gedachte, dat het anders kon, ja, dat het anders mocht, kwam niet of nauwelijks bij hen op. De landarbeiders zelf zagen hun positie niet als een probleem; de enigen, die het als zodanig zagen, waren een aantal goedwillende boeren en enkele buitenstaanders, die zich voor hun lot interesseerden. Eerst aan het eind van de vorige eeuw kwam in dit opzicht verandering en de openlijke conflicten en latente spanningen, die sedert die tijd de verhouding van boer en landarbeider in verschillende delen van ons land kenmerken, kan men zien als de nog steeds niet uitgewerkte reactie op de grondige verschuiving in de sociale positie van de landarbeider, die in de negentiende eeuw door de geleidelijke ondergraving van de oude patriarchale verhouding teweeg werd gebracht. Men vergist zich ten zeerste, als men in de strijd, die sedertdien ten plattelande in bedekte en openlijke vorm is gestreden, slechts ziet een strijd om verhoging van de lonen, als een zuiver materiële kwestie. Wie meent, dat het slechts ging om een dubbeltje of een kwartje meer, zal b.v. nooit kunnen begrijpen, waarom zovele landarbeiders in Groningen en Friesland de woorden van DOMELA NIEUWENHUIS inzogen als een evangelie. Het grote nieuwe, wat voor hen deze prediking van het socialisme bracht, was de gedachte, dat het niet vanzelsprekend was, dat zij als tweederangsmensen, als een geminachte, verachte stand leefden, de gedachte, dat zij evenzeer als anderen recht hadden op het goede der aarde, op persoonlijke zelfstandigheid, op waardering als mens onder de mensen. De gedachte, om gelijkgerechtigd, geestelijk en sociaal, naast anderen in de wereld te staan, mocht misschien vroeger als een droom bij hen zijn opgekomen, als een reëel verlangen hadden ze het zelfs niet durven denken. Het socialisme gaf hen voor het eerst de durf om voor zich zelf en voor anderen dit verlangen te uiten.

Deze emancipatie van het sociaal verlangen is niet tot de socialistisch getinte arbeiders beperkt gebleven; geleidelijk en minder fel is ze ook bij die arbeidersgroepen gegroeid, die kerkelijk gebonden bleven. Hoewel sedert het einde van de vorige eeuw de sociale positie van de landarbeider aanzienlijk is verbeterd, is nog steeds deze strijd van de landarbeider om de plaats op de maatschappelijke ladder, zoals hij zich die — veelal onbewust — wenst, niet uitgestreden. Zoals gezegd, doet men verkeerd te menen, dat het hier slechts gaat om materiële verlangens, ook al lijkt het uiterlijk vaak zo. Het is dan ook volkomen onjuist om te menen, dat nu, sedert de bevrijding, de overheid, zowel de lonen der landarbeiders, als de prijzen der landbouwproducten bepaalt, boer en landarbeider eensgezind naast elkaar zouden staan en zij samen slechts één doel zouden hebben, gelijkgerechtigheid van stad en platteland, hetgeen voor de landarbeider dan zou inhouden een loon, gelijk aan dat van een industrie-arbeider.

Het gaat de arbeider om zijn maatschappelijke positie, om zijn positie als mens ten opzichte van andere mensen en dat is voor hem in de eerste plaats zijn positie ten opzichte van de boer. En deze voelt hij nog steeds als onbevredigend. Ondanks alle verbeteringen voelt hij zich nog steeds beschouwd als de man van de mindere stand. Wanneer een jonge Groninger boer een oude arbeider met „doe” aanspreekt en hij vindt het vanzelfsprekend, dat deze hem met „ie” aanspreekt, dan bedoelt hij misschien niets verkeerd, maar een feit is het, dat dit de landarbeider steekt en ondanks alle goede bedoelingen, die misschien aanwezig zijn, wrok en wantrouwen blijft bestaan. Een symptoom van de onbevredigdheid met eigen positie bij de landarbeiders is de vrijwel bij hen allen levende wens, dat hun kinderen geen landarbeiders zullen worden. Vraagt men daar de reden, zoals ik nogal eens heb gedaan, dan blijkt het belangrijkste motief niet te zijn het lagere loon van de landarbeider, vergeleken met dat van andere groepen van arbeiders, zoals men ons dit soms wil doen geloven, doch de wens, dat hun zoon later niet onder een boer zal komen te staan. Hoe sterk de wens is, „vrij mens” en van de boeren onafhankelijk te zijn, blijkt ook uit de grote tegenzin, die bij de arbeidskrachten bestaat tegen de positie van inwonende meid of knecht. Het is opvallend, dat bij de enquête naar het verdwijnen van arbeidskrachten uit het agrarische bedrijf, na de bevrijding, welke door het Landbouw Economisch Instituut werd gehouden, bleek, dat, percentsgewijze, de sterkste afname zich voordeed bij het inwonend personeel.

Sedert de bevrijding heeft de bestaande sociale spanning tussen boeren en landarbeiders zich, door verschillende oorzaken, weinig geuit — zo maakt de vaststelling van de lonen van hogerhand het geijkte uitingsmiddel, de staking, vrij zinloos — maar, zoals gezegd, de strijd is niet tot een eind gekomen. Integendeel, de oorlog heeft, zoals bij zoveel andere groepen, bij de landarbeiders de sociale verlangens gestimuleerd. Of de vormen van overleg tussen boeren en landarbeiders, die na de bevrijding zijn geschapen, de bestaande spanningen zullen kunnen verdragen en het middel kunnen zijn om deze op den duur op te heffen, moet worden afgewacht. Gemakkelijk zal dit wegnemen van de spanningen niet zijn, want nog eens, het gaat in principe niet om een beter loon, doch om een veel moeilijker zaak, een fundamentele verandering van de sociale positie van de landarbeiders en daarmee — in negatieve zin — van die van de boer. Zeker is wel, dat hetgeen de landarbeider feitelijk wenst, voor de boer innerlijk nu onaanvaardbaar is en dit — sociologisch gezien — ook moet zijn. In theorie is het zeker mogelijk door een verstandige politiek te verhinderen, dat openlijk conflicten van grote omvang ontstaan. Of dit zal gelukken, zal echter, zoals gezegd, dienen te worden afgewacht.

Tot zover de ontwikkeling van het voor een groot deel van het alluviale gebied in ons land zo belangrijke landarbeidersprobleem. Zoals reeds werd opgemerkt, spitste in het Oosten van het land het probleem van de

sociale positie van de agrarische bevolking zich op een geheel ander punt toe. In het begin van de negentiende eeuw was het boerenleven en onze zandgronden, in het algemeen gesproken, nog in rust. De hoge prijzen van de agrarische producten in de Franse tijd en de plotselinge val daarna, die de in sterkere mate op ruil ingestelde agrarische gebieden in het Westen en het Noorden van het land zeer hadden beroerd, raakten de in hoofdzaak op zelfverzorging ingestelde gebieden slechts weinig. De veranderingen in de landbouwtechniek, die in het alluviale gedeelte van ons land in toenemende mate hun invloed begonnen uit te oefenen, vonden op de zandgronden nog weinig of geen ingang. Hoewel van een stilstand niet kon worden gesproken — de toenemende aanvoer op de veemarkten in de zandgebieden wijst wel op een geleidelijk toenemen van het ruilverkeer — was tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw van een snelle verandering in het economische en sociale leven geen sprake. Een kapitalistische geest was over de boeren van onze zandgronden in het algemeen zeker niet vaardig geworden. Het bedrijf bleef in de eerste plaats „Ernährungswirtschaft”, de verhouding tot het personeel, voor zover dit er was, bleef patriarchaal, waarbij en door het overheersen van het relatief kleine bedrijf en door de geleidelijke overgang van landarbeider naar kleine boer, de afstand tussen boer en arbeidskracht nog aanzienlijk geringer was dan in het alluviale gedeelte in de achttiende eeuw. De ontginning van de woeste gronden, naderhand zo karakteristiek voor onze zandgronden, verliep gedurende het grootste gedeelte van de negentiende eeuw, ondanks aanmoediging van verschillende kanten, relatief traag, zodat b.v. het effect van de markeverdeling, waarvan men zich van liberale zijde zoveel voorstelde, aanvankelijk betrekkelijk weinig gevolgen voor het landbouwbedrijf had.

De grote stimulans voor de veranderingen kwam, zoals bekend, pas aan het eind van de vorige eeuw. De gecumuleerde invloed van de invoering van het gebruik van kunstmest, de ontwikkeling van de fabriekmatige verwerking van melk, beter onderwijs en betere voorlichting en niet te vergeten de sterke uitbreiding van de afzetmogelijkheden voor de zuivel- en veeteeltproducten, leidden tot de ontwikkeling van het moderne landbouwbedrijf. Het is niet nodig om hier de geweldige economische veranderingen te schetsen, welke het landbouwbedrijf op de zandgronden sedertdien onderging. Men leze slechts Dr J. Frost's in 1930 verschenen boek „Die Holländische Landwirtschaft”, waarin hij de veranderingen beschrijft, die de Nederlandse landbouw sedert het verschijnen van zijn „Agrarverfassung und Landwirtschaft in den Niederlanden” in 1906 onderging, om zich er van bewust te worden, hoe sterk de indruk was, die deze veranderingen op een buitenstaander moesten maken. Wat waren echter de gevolgen van de ontwikkeling sedert het eind van de vorige eeuw, wat betrefte sociale positie van de boer op de zandgronden? Op zichzelf betekende deze ontwikkeling een geweldige sprong vooruit.

De waarde van de agrarische productie per ha nam geweldig toe en daar bovendien de beschikbare hoeveelheid cultuurgrond per bodembewerker eerder toe- dan afnam, onderging de hoeveelheid goederen, per bodembewerker voortgebracht, een zeer belangrijke stijging. Hoewel dit niet betekent, dat zijn inkomen in dezelfde verhouding toenam, onderging ook dit een zeer aanzienlijke stijging. De achterstand in welvaart, die het zandgebied vroeger vertoonde ten opzichte van het kleigebied, werd in belangrijke mate ingelopen en in verhouding tot de andere agrarische groepen in ons land steeg de landbouwende bevolking in de zandgebieden dan ook zeker op de maatschappelijke ladder. De spot en minachting, die spreekt uit verschillende oude zegswijzen, in de alluviale gebieden vroeger ten aanzien van de boerenbevolking van de zandgronden gebruikelijk, is grotendeels geschiedenis geworden; de zandgronden tellen in de agrarische wereld zeker meer mee dan vroeger. Al is zeker het gevoel van superioriteit van de stedelijke bevolking ten aanzien van de landelijke bevolking, in het bijzonder ten aanzien van de kleine boeren op de zandgronden, nog steeds aanwezig, de waardering van de stedelijke bevolking als geheel voor deze groep van onze landelijke bevolking is zeker niet geringer, dan enige tientallen jaren geleden. Waarom was, desondanks, enige tientallen jaren geleden, omstreeks 1900 en daarna, van ontevredenheid bij de boeren op onze zandgronden geen sprake en waarom nu wel? Zoals bekend, uit de ontevredenheid van de boeren zich in de eerste plaats in klachten over een te geringe beloning van de agrarische arbeid en om de juistheid van deze klachten aan te tonen, wijst men op de grote tekorten, die zich in de materiële verzorging van de plattelandsbevolking voordoen. Ondanks de vorm, waarin de klacht gekleed wordt, zou ik er de nadruk op willen leggen, dat het hier niet in de eerste plaats gaat om zuiver materiële kwesties op zichzelf, om de *absolute* hoogte van het peil van materiële behoeftebevrediging. Wanneer het hierom ging, zouden vrijwel alle groepen in onze bevolking, niet het minst de boeren op de zandgronden, veel tevredener en gelukkiger moeten zijn, dan enige tientallen jaren geleden, want, zoals gezegd, hun inkomen ligt aanzienlijk hoger dan omstreeks het begin van deze eeuw. Het gaat in wezen niet om een betere voeding, kleding en dekking, of om meer comfort en luxe. De achtergrond van de verlangens is de wens tot het bereiken en handhaven van een sociale positie, waarop de kleine boer recht meent te hebben. Dat deze wensen in de vorm van materiële verlangens naar voren komen, komt in de eerste plaats, omdat een hoger inkomen één der belangrijkste middelen is om een hogere sociale positie te bereiken, in de tweede plaats, omdat het in onze maatschappij „taboe” is om rechtstreeks aan het verlangen naar een hogere sociale positie uitdrukking te geven. Het zou te ver voeren er hier op in te gaan, waaraan dit laatste is toe te schrijven. Opgemerkt moge slechts worden, dat het maatschappelijk denken in de negentiende eeuw en ook reeds daarvoor, er toe heeft geleid, dat begrip-

pen als stand, maatschappelijk aanzien, etc. in discrediet zijn geraakt en van hun ideële waarde zijn beroofd, terwijl daarentegen het streven naar materiële behoeftebevrediging, dat voordien in morele waardering veel lager stond aangeslagen, in dit opzicht een belangrijke stijging onderging. Natuurlijk stond deze verandering in het maatschappelijke denken weer niet los van de veranderingen in de maatschappelijke werkelijkheid, doch hoe dit zij, het resultaat was, dat niemand het handhaven of verhogen van eigen maatschappelijk aanzien openlijk als argument voor zijn streven durft aangeven en daarentegen het argument, beter in zijn materiële behoeften te willen voorzien, door ieder als redelijk en gerechtvaardigd wordt beschouwd. Eén en ander neemt niet weg, dat in feite het motief van handhaving of verhoging van maatschappelijke positie, als grondmotief van het streven van personen en groepen, zijn volle kracht behield, ja relatief sterker werd, omdat de verhoging van de welvaart er toe leidde, dat de voorziening in de werkelijk primaire materiële behoeften steeds minder betekenis kreeg als motief voor het menselijk handelen.

Om tot ons onderwerp terug te keren, wat is het nu, dat veroorzaakt, dat de boer van de zandgronden zich thans, ondanks de gunstige wijziging ten opzichte van andere groepen van boeren en ons volk als geheel, in zijn sociale positie bedreigd voelt en een halve eeuw geleden niet?

In het begin heb ik opgemerkt, dat de vraag van de maatschappelijke positie een kwestie was van vergelijking, van onderlinge verhoudingen. Hieruit volgt, dat een belangrijke rol speelt, *met welke groepen* men zich vergelijkt. Het is de verhouding tot deze groepen, niet die tot het volk als geheel of tot andere, buiten de sfeer der vergelijking vallende groepen, die in de eerste plaats bepaalt of men zich al of niet met eigen positie tevreden voelt. Wanneer een maatschappij geruime tijd een zekere mate van stabiliteit bezit, zal er een zekere hiërarchie van rangstanden ontstaan, waarin iedere groep een vaste plaats heeft, die wordt bepaald door datgene, wat op grond van materiële en andere middelen, waarover de betreffende groep beschikt, aan maatschappelijke waardigheid bereikbaar is. De onderlinge verhoudingen zijn gefixeerd en door de kracht der traditie krijgen ze het karakter van iets vanzelfsprekends en van zedelijke juistheid. Individuën, die zich in een dergelijke gefixeerde hiërarchie naar boven willen werken ondervinden in en buiten de groep slechts spot, minachting en tegenwerking. Men is met de bestaande verhoudingen tevreden. Komt echter de maatschappij in beweging en slaagt een bepaalde groep er in zich daardoor op te werken op de maatschappelijke ladder, dan komt de hele hiërarchie in onrust. Weliswaar duurt het meestal geruime tijd voor het werkelijk doordringt, dat de positie van een bepaalde groep definitief is veranderd, maar is dit eenmaal het geval, dan valt een algemene onrust ten aanzien van eigen relatieve positie te constateren, in het bijzonder bij die groepen, die oorspronkelijk

in rang dicht beneden of boven de betreffende groep stonden en zich daarmee plachten te vergelijken. Zij zullen proberen langs allerlei wegen de verbroken rangorde weer te herstellen.

In de negentiende eeuw nog was de sociale wereld op onze zandgronden zo niet stabiel, dan toch zeer weinig bewegeijk. Voor de groep van de boeren waren naar binnen en naar buiten de verhoudingen vrijwel gefixeerd. Als groep trachtte de boerenbevolking zich o.a. op de verkregen plaats te handhaven door het geboortecijfer laag te houden, door niet of laat te trouwen of door andere middelen. Men treft nog omstreeks 1880, zelfs in katholieke zandgebieden, geboortecijfers aan, die aanzienlijk lager liggen dan die van het Rijk en de sterftcijfers niet of nauwelijks te boven gaan. De boer mat zijn eigen positie in de eerste plaats af naar die van de arbeider en de kleine middenstand, met dien verstande, dat hij de arbeider beneden zich achtte en de kleine middenstander, wisselend naar de omstandigheden, iets boven of iets beneden zich, of wel ongeveer aan zichzelf gelijk stelde. Realiteit waren arbeider en middenstander voor hem, in de eerste plaats op het dorp; met de stad had hij in de regel nog te weinig contact om zich erg druk te maken over de positie van de arbeider en de middenstander daar.

Toen de grote veranderingen aan het eind van de negentiende eeuw in het bedrijf op de zandgronden begonnen, leefde bij de boeren op de zandgronden niet de wens van de nieuwe mogelijkheden gebruik te maken om hun maatschappelijke positie te verhogen; het verlangen hiertoe was bij de boeren nog niet wakker geworden. Men leefde, wat zijn sociale verlangens betrof, nog voort in de traditie en was tevreden met de positie, die men steeds gehad had. Men gebruikte de kansen, welke uit de nieuwe technische en economische mogelijkheden voortvloeien, aanvankelijk niet in de eerste plaats om een hogere plaats op de maatschappelijke ladder te bereiken, doch om het aantal plaatsen te vergroten. De meerdere opbrengst, die het bedrijf, vergeleken met vroeger, gaf, was aanleiding om dit te splitsen en twee plaatsen te maken waar vroeger één was, of wel om geld te sparen om door ontginning een nieuw bedrijf te kunnen scheppen. De gangbare mening is, dat op onze zandgronden de bedrijven zijn gesplitst wegens de hoge bevolkingsdruk. Tot op zekere hoogte is vermoedelijk eerder het omgekeerde waar; de bevolkingsdruk nam toe, omdat men de bedrijven splitste. Blevten voordien velen ongetrouwd of trouwden ze laat, omdat er geen plaats was, nu veranderde dat; de kansen om een normaal gezinsleven op te bouwen worden plotseling veel groter; de „ooms- en tantes-tijd” scheen voorgoed een einde te zullen nemen. En zo zien we op de zandgronden na 1900, volkomen in tegenstelling tot de ontwikkeling in de steden en op de kleigronden, het geboortecijfer veelal oplopen tot een peil, hoger dan dat in de negentiende eeuw. Het leven van de zandboer bleef sober, zijn positie bescheiden, maar zijn nageslacht groeide in aantal.

Geleidelijk veranderde echter zijn kijk op de maatschappelijke verhoudingen. De ontwikkeling van het moderne verkeer verbrak meer en meer het isolement van het platteland en in toenemende mate kwam de bevolking met de buitenwereld, met de stad en andere agrarische delen van ons land, in aanraking. Deze buitenwereld, vroeger voor een groot deel der bevolking iets vers en vreemds, werd meer en meer een levend deel van hun bewustzijn. De stad werd vergelijkingsobject. De nadere kennis-making moest de boer wel tot de conclusie brengen, dat hij, ondanks zijn eigen vooruitgang, toch achter dreigde te komen. Ook in de stad nam het inkomen van de bevolking toe en, wat de arbeidersgroep betreft, relatief sneller, dan dat van de boer. Bovendien gebruikte de arbeider dit inkomen niet om een groter kindertal in de maatschappij een plaats te verschaffen, zoals de kleine boer dat deed; integendeel, hij beperkte zijn kindertal meer en meer om zo goed mogelijk het levenspeil van de kleine burgerij te kunnen benaderen en voor dit kleinere aantal kinderen een hogere plaats op de maatschappelijke ladder te kunnen verwerven. Verder zag de boer hoe de arbeider ook door andere middelen, o.a. door organisatie en politieke machtsvorming, zijn plaats in de maatschappij wist te versterken en zijn sociale positie te verhogen. Dat op deze wijze een bevolkingsgroep, die hij, als zelfstandige boer, in gedachten sociaal beneden zich achtte, omhoog kwam, moest hem verontrusten; dat de arbeider zelf zijn positie nog als onbevredigend beschouwde, maakte hierbij op de boer weinig indruk. Ook andere stedelijke bevolkingsgroepen, de ambtenaren en vooral ook de handeldrijvende en industriële middenstand, zag hij sneller opstijgen dan zich zelf, wat de laatsten betreft, gedeeltelijk door gezichtsbedrog; hij zag de successen en vergat de vele mislukkingen. Bovendien drongen de veranderingen, die in de stad optraden, ook tot het platteland door. Niet alleen in de min of meer geïndustrialiseerde agrarische gebieden, doch ook in de zuivere plattelandsgebieden, richtten de niet-agrarische bevolkingsgroepen zich meer en meer naar de stad. Er is een tijd geweest, dat te plattenlande niet alleen de inkomens van de ambachtslieden en de middenstand, doch ook het loon van de arbeider in de industrie, die zich daar had gevestigd — Twenthe, Brabant — was afgestemd op het inkomen, dat de boer in zijn bedrijf kon verwerven. Dit veranderde geleidelijk volledig. Meer en meer werden de lonen en de arbeidsvoorwaarden van de niet-agrarische groepen gericht naar de lonen in de steden. De smidsknecht, de timmermansknecht enz. ontvingen lonen, die misschien wel iets lager lagen, doch feitelijk werden beheerst door hetgeen de vakverenigingen in de steden voor overeenkomstige groepen had weten te bereiken. De arbeidsduur werd verkort tot acht uur en tal van sociale maatregelen versterkten hun maatschappelijke positie. Deze mensen, die de boer tot op die tijd in het dorp steeds als sociaal zijn minderen had gezien, kwamen op een levenspeil, dat de boer zich tot op die tijd niet had gepermitteerd. Wat de kleine boer misschien

nog het duidelijkste onder ogen bracht, dat zijn positie bedreigd raakte, was de sterke vooruitgang van de sociale positie van de landarbeider. Was omstreeks 1900 de positie van de kleine boer, zelfs die van de boer met 5 ha land of minder, een ideaal, dat een groot deel van de landarbeiders in een leven van hard werken en ontbering trachtte te bereiken, vooral na de vorige oorlog kwam hierin een grote verandering. De lonen ondergingen een relatief sterke stijging, de werktijd werd verkort, in tijden van werkloosheid werd de landarbeider door steun of werkverschaffing tegen armoede beschermd. Het kleine boerenbestaan verloor voor hem zijn aantrekkelijkheid; het streven in die richting verdween meer en meer, zoals o.a. blijkt uit de enorme afname van het landarbeidersgrondgebruik in Nederland. Hoe gemoedelijk de verhouding tussen boer en landarbeider op de zandgrond ook was, er was steeds een duidelijk verschil tussen beider positie geweest. Nu ook de landarbeider hem dreigde voorbij te streven, moest het de kleine boer wel duidelijk worden, dat er iets fundamenteels mis was met zijn sociale positie.

Zo werden de kleine boeren, ondanks de — in grote lijnen gezien — gunstige ontwikkeling van de landbouw op de zandgronden, meer en meer ontevreden met hun positie in de samenleving, omdat, vooral van anderen op, hun plaats werd bedreigd. Hun ontevredenheid richtte zich niet in de eerste plaats tegen de landarbeiders. Hoewel ook de verhoudingen op de zandgronden geleidelijk minder gemoedelijk werden, ging van de arbeiders op de zandgronden zeker niet het drijven naar hogere lonen uit; bovendien was hun aantal te klein om hen als schuldigen te kunnen aanwijzen. Als de schuldigen zag men de stad, de industrie, de handel en vooral ook de vakverenigingen. De vakverenigingen hadden de lonen van de arbeiders in de stad en ook op het platteland, zowel die van de landarbeiders, als die van de niet-agrarische arbeiders, volgens de boer tot een onzinnige hoogte opgedreven. De industrie trachtte zich monopolieposities te scheppen, hield de prijzen hoog, betaalde met genoeg de industriearbeiders hoge lonen, maar liet de consumenten, in de eerste plaats de boer, betalen. En vooral ook de handel. De kleine boer, vroeger in de eerste plaats zelfverzorger, nu meer en meer leverancier voor de wereldmarkt, zag zijn producten terecht komen bij de handel en daar de ene marge en de andere stapelen, tot de prijs soms steeg tot vele malen die, welke de boer had ontvangen. Aan de andere kant werd hij, zo meende hij, afgezet door de handel, wanneer deze hem de benodigdheden voor zijn bedrijf leverde; tot een punt van eeuwige strijd werd b.v. de provisie, die de dorpsmid of een andere dorpsvertegenwoordiger van de één of andere handelsfirma ontving, bij levering van een werktuig aan de boer, ook al was het werktuig rechtstreeks uit de stad aan de boer geleverd. De boer ondervond deze provisie als een reine diefstal. Het stedelijk superioriteitsgevoel, dat de boer door het toenemende contact sterker ondervond dan vroeger, versterkte de atagonistische gevoelens.

Al deze uitingen van wrevel echter, welke schijnbaar rationele argumenten men hiervoor ook mocht aanvoeren, berustten in feite op vrees, vrees om te dalen op de maatschappelijke ladder, vrees, om op dezelfde plaats, of lager, te komen dan de arbeider, dezelfde wanhopige vrees, die duizenden aan de onderkant van de oude en de nieuwe middenstand het leven vergalft.

Het ontbrak de kleine boer feitelijk aan een verweermiddel tegen deze relatieve daling op de maatschappelijke ladder. Wel kon hij de productiviteit van zijn bedrijf verhogen en hij deed dit ook, doch dit leverde geen resultaten op korte termijn op. Het middel, dat de arbeiders met zoveel succes hadden toegepast, de organisatie, beloofde hem om tal van redenen weinig succes. De sterke stijging, die het geboortecijfer in de zandstreken na 1900 had ondergaan, maakte de zaak nog moeilijker. Weliswaar daalde na 1920 in het algemeen het geboortecijfer op de zandgronden weer, doch de kinderen in de vorige decennia geboren moesten nog een plaats hebben in de maatschappij. Bovendien bleef ook na 1920 het geboortecijfer nog relatief hoog. Teruggaan naar het oude systeem van niet of laat trouwen viel moeilijk en het aanvaarden van het twee-kinderen-stelsel, dat de Groninger boeren reeds in de negentiende eeuw toepasten om hun plaats op de maatschappelijke ladder te handhaven, was voor velen op de zandgronden om religieuze redenen niet aanvaardbaar; in het algemeen verlopen trouwens dergelijke aanpassingen betrekkelijk traag. Meer dan één opvolger betekende echter splitsing, te meer daar de mogelijkheden van ontginning geleidelijk afnamen en ontginning van een activiteit van particuliere boeren meer en meer werd tot een werk van grote lichamen, vooral van overheids- en semi-overheids-lichamen. Splitsing betekende echter, ook al ging de productiviteit van de bedrijven nog vooruit, tegenover de andere groepen een verdere daling. De strijd voor handhaving van eigen positie voor de kleine boer werd zwaar en vooral onder de dwergboeren, globaal gesproken de boeren met minder dan 5 ha, ontstond de neiging om de strijd op te geven; de jongere generatie zocht meer en meer zijn heil in andere functies, d.w.z. ging voor een deel over naar de groep van de arbeiders. Vanaf 1920 begint het aantal landbouwbedrijven van 1-5 ha in ons land, zij het langzaam, te dalen en deze daling heeft zich tot in deze tijd voortgezet. Kort geleden kon in een tweetal Limburgse gemeenten worden geconstateerd, dat, ondanks de hoge geboortecijfers, voor de bedrijven beneden 5 ha, slechts ongeveer de helft van het aantal opvolgers aanwezig was, dat feitelijk aanwezig moest zijn. Voor de iets grotere bedrijven echter ziet men deze ontwikkeling niet. De dwergboer heeft steeds betrekkelijk dicht bij de arbeider gestaan, voor hem is deze overgang niet zulk een aantasting van zijn boerentrots als voor de iets grotere boer. Voor de iets grotere boer is het geestelijk haast onmogelijk om deze stap te doen en deze houdt liever zijn zoon op het bedrijf, ook al is er vrijwel

geen uitzicht, dat deze ooit een eigen bedrijf zal krijgen, dan hem arbeider te laten worden.

De situatie werd voor de kleine boer in de crisisjaren aanzienlijk moeilijker. Hij zag zijn eigen inkomen, vooral in het begin van de crisisjaren, steeds verder dalen, terwijl de arbeider, hoewel eveneens door de crisis getroffen, op een bepaald niveau door steun en werkverschaffing werd opgevangen. Bovendien verdween de afvloeiingsmogelijkheid, die er in de tijden van hoogconjunctuur voor de boerenzoons nog was geweest, steeds meer, zodat het aantal jonge boeren, dat op de boerderijen tevergeefs op een bestaansmogelijkheid wachtte, voortdurend toenam.

Mag de oorlog misschien in zekere zin enige ontspanning hebben gebracht, nu, na de bevrijding, voelt de kleine boer zich in zijn sociale positie nog steeds bedreigd, misschien zelfs meer dan vroeger. Weliswaar stegen de prijzen van de landbouwproducten, doch hij trekt hiervan niet het volle profijt, doordat de voor hem meest geëigende bedrijfsvorm, het étage-bedrijf, slechts onvoldoende kan functionneren. Ook de lonen van de arbeiders en vooral die van de landarbeiders zijn sterk verhoogd. De spanning onder de kleine boeren is opnieuw groot en er is weinig reden om aan te nemen, dat deze voorlopig zal afnemen. Het vraagstuk van de sociale positie van de kleine boer zal vermoedelijk één der moeilijkste sociale problemen zijn, waarmee wij in de naaste toekomst zullen hebben te maken.

In het voorgaande heb ik getracht in het kort een schets te geven van de ontwikkeling van de sociale positie van onze landbouwende bevolking. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat dit inderdaad niet meer is dan een schets en dat het gegeven beeld onvolledig en sterk geschematiseerd is. Zo is natuurlijk, zoals trouwens in het begin werd opgemerkt, de scheiding tussen het alluviale gedeelte en het zandgedeelte minder scherp, dan ik ze hiervoor, terwille van beknoptheid en overzichtelijkheid, misschien wel eens heb getekend. Ook op de alluviale gronden ontbreekt het kleine-boerenprobleem niet en in het zandgebied bestaan, wat dit betreft, grote verschillen. Neemt men echter beide gebieden in hun extremen, enerzijds b.v. het kleigebied in Groningen, anderzijds de zandgronden van Zuid-Nederland, dan zijn de verschillen enorm. Zeker, ook de positie van de Groninger boer is, tegenover die van andere groepen, relatief gedaald. Hij troont niet meer zo hoog boven de rest van de plattelandsbevolking als b.v. in het derde kwart van de vorige eeuw, doch in feite is zijn positie nog onbedreigd. Hij mag soms tekenen van ontevredenheid vertonen, maar innerlijk vindt hij zijn positie nog steeds aanvaardbaar. De Groninger boerenzoon wordt nog steeds graag boer, ook al staan andere mogelijkheden in de maatschappij voor hem open. De onbevredigde daar is, ondanks alle winst, die hij reeds heeft gemaakt, nog steeds de landarbeider. In het Zuiden is de kleine boer op de zandgronden inderdaad innerlijk onbevredigd. Een groot deel slaagt er niet

in zijn sociale positie op een aanvaardbaar peil te houden. Grote aantallen boerenzoons wachten op een eigen bestaansmogelijkheid, die echter slechts is te vinden, wanneer ze bereid zouden zijn een daling op de maatschappelijke ladder te accepteren, die voor hen innerlijk onaanvaardbaar is.

Het zal door het voorgaande, naar ik hoop, duidelijk geworden zijn, dat de vraag van de sociale positie van de plattelandsbevolking niet zo eenvoudig ligt als men ons, vooral na de bevrijding, veelal heeft willen suggereren. Het gaat niet alleen om een voor het platteland voordeliger verdeling van de koek van de nationale productie en om de handhaving van de plaats van de landbouw tegenover de andere bedrijfstakken. De problemen liggen voor een belangrijk deel dieper en anders en raken ook in zeer sterke mate de verhouding van de plattelandsbevolking onderling.

Zoals ik in het begin reeds opmerkte, acht ik het niet mijn taak hier te spreken over de oplossing van de bestaande moeilijkheden. Ik moge echter eindigen met op te merken, dat men, op straffe van toenemende spanning en botsingen in de toekomst, gedwongen zal zijn aan de sociale problemen van het platteland grote aandacht te besteden. Hierbij denk ik vooral aan het probleem van de kleine boeren. Het landarbeidersvraagstuk is zeker niet opgelost, doch is reeds tientallen jaren bezig in de richting van een oplossing te evolueren. Het kleine boerenprobleem is echter nog nauwelijks principieel aangevat. En hier dringt zeker de tijd.